

Historia litterara dil sentiment religios en Surselva de messa

Autor(en): **Gadola, Guglielm**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **34 (1948)**

PDF erstellt am: **24.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-882186>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Historia litterara dil sentiment religios

en

Surselva de messa

da

Guglielm Gadola, Cuera

II. Capitel

Ils auturs Caputschins¹

P. Zaccarias da Salò:

La III. ovra religiusa-instructiva da P. Z. da Salò:

«La glisch sin il candelier invidada²»

Lunschora la pli gronda e voluminusa ovra de P. Z. ei l'aschinumnada «Glisch sil candelier envidada», in cudischun de legendas, dell' historia ecclesiastica, della diocesa de Cuera, sco

¹ Pareglia cheu Ischi XXXIII, nua che nus havein publicau l' historia q. v. d. l' emprema part dell' historia dellas ovras religiosas de P.Z. e d' auters PP. caputschins.

² Igl ulteriur tetel de quellas «Legendas» ch' indichescha pli u meins summaricamein il cuntegn, secloma: «Mess ora enten dodisch Parts, ner Tractats cun ils quals clar- e sincerameing allas Eccelsas treis Ligias ven mussada, e dada d' enonoscher la semper stada e mai midada Soingia Catholica Cardienscha Apostolica Romana, della Naschientscha de JESU CHRISTI entochen ussa al present Temp, & Onn 1685. — Opera nua se descriva la Legenda dels Soings, con autras devotas materias, nizeivlas à scadin Christgiaun, ton per restar enten la vera Catholica Cardienscha bein mussaus ad introvidaus, sco per vegnir tier quella perfeggiameing informaus, devotius, à Soing. — COMPONIDA Per gl'emprim ent' il Lungaig Jtalian, all' hura Romaunsch. — DAL PADER ZACHARIAS DA SALO, SACERDOT CAPUCCINER, Missionari Apostolich enten la Rhetia, DEDICADA ALS MEDESIMS SIGNURS GRISCHUNS CATHOLICS dellas Eccelsas Ligias. — Squicciau de Gion Gieri Barbisch, IN COMBEL.»

era d' auter cuntegn religius-instructiv. Quei pli voluminus cudisch dell' entira litteratura de messa dil 17 avel tschentaner, ei vegnius stampaus dal stampadur ambulont Gion Gieri Barbisch, il Montafuner, enteifer il temps d' in onn e miez - dus (1685 — 1687) a Cumbel sez, nua ch' igl autur de quel, P. Zaccarias da Salò, fuva plevon da lezzas uras.³ Ei setracta cheu d' ina ovra scursanida, translata da ord igl original italian dil medem autur, P. Z. da Salò;⁴ d' in' ovra populara-religiusa, per mauns dil sempel pievel r o m o n t s c h, che capeva buc il Talian ontras e da fundament. El ha prestau quell' immensa lavur enteifer mo tschun onns (1680—1685), entras vicendeivel agid «d' auters spirituals romontschs.»⁵

Schebi ch' ils cuosts de stampa eran buc aschi gronds sco ozildi, fuss ei tuttina stau nunpusseivel pil pauper caputschin de pagar la schurnada ad in meister-stampadur ed a ses luvrers duront bunamein dus onns, perfin sch' ei havessen fatg in bien-

³ La «Glisch sil Candelier invidada», ei vegnida edida successivamein en 4 fasziehels. Igl emprem cumpeglia las parts I—IV incl. e dumbra 388 paginas à duas colonnas (1685); il secund cumpeglia mo la V a. part, cun 368 paginas (1686); il tierz, la VI avla part, cun sias 120 paginas (ualti probabel era 1686); il quart e davos fasziehel cumpeglia 178 paginas culs restonts tractats, ed ei vegnius squitschaus alla fin de 1687, sco nus savein prender ei ord ina notizia sin pag. 170 de quella quarta part. — Ins anfla aunc oz en pliras bibliotecas las singulas quater parts, ligiadas en dapersei, sco era tuttas quater ensemen en in cudisch. La stampa sco tala ei bein semplia, sco era siu entir cundrez technic-tipografic, mo nuotatonmeins bein legibla ed emperneivla cun sias numerusas inizias e partida gravuras en lenn ed irom d' exprimida stilisaziun barocca.

⁴ Pareglia: La lucerna/Sopra il Candelliere Accessa. Trattati dodici/Con li quali chiaramente, e sinceramente si mostra alle Eccelse Leghe de' Signori Grigioni nella Rhetia la continua e non mai interrotta Sera della Fede Cattolica, & Apostolica Romana. Opera sommamente giovenole, non solo à beneficio de' Cattolici della Rhetia, mà universale ad ogni stato, e conditione di Persone; e di luce di verità a' medesimi Luterani, e Calviniani ancora etc. — In Venetia, M. DC. LxxIX. Apressò Benedetto Miloco. — (In bellezza exemplar de quei original italian, sesanfla ella Biblioteca rom. della claustra de Mustér).

⁵ Quei sedat ord plirs passus che nus havein entupau enteifer il text dell' ovra sezza. — Ell' approbaziun dil «P. Bernardus Minister Generalis», stat ei scret che dus PP. caputschins, pia aunc in cun P. Zacc. han translatau quel dal talian en romontsch: «& in Jdioma Rhaeticum versus, à duobus Theologis nostri Ordinis», etc.

ton per «l' amurdiu». Mo sco P. Z. da Salò lai sentir pliras gadas denter las lingias, ha el giu bien sustegn ed agid davart igl uestg Duri de Mont, igl uestg de Cuera de lezzas uras, sco era dal Papa. E dedicond siu cudisch als «Signurs Grigiuns catholics dellas Eccelsas Treis Ligias», eis ei era buca sclaus che lezs hagian dau bien bratsch ed agid.

Perdetga della stema ch' ins veva per quell' ovra, e mussament dell' impurtonza religiusa-culturala ch' ins deva a quei veritabel cudisch dil pievel, ein las zun scaldadas e sinceras aprobaziuns e recumandaziuns davart ecclesiastica. Allegheien oravontut quella de Msgr. uestg de Cuera, Duri de Mont, che fa valer che questa ovra gidi ad augmentar il cultus divin e la devoziun dil pievel.⁶ Autras aprobaziuns e recumandaziuns derivan dal general dils PP. caputschins, P. Bernardus,⁷ dal vice-prefect dils PP. caputschins en Rezia, P. Cirillus à Pontoleo,⁸ sco era dal «concionotor» P. Bernardus à Marono, plevon a Vaz.⁹

En sia dedicaziun als «Signurs Grigiuns catholics» metta el leu la finamira de si' extendida ovra. El hagi scret quella sin giasch de b i a r s «e con l' agith d' auters Spirituals» e per «crescentar cautras il Profit de Vossas Olmas, l'honor e gloria de vossa Patria, à vies Antichissim Vescovat de Cuera, bein savend esser vus zunt inclinadi, e desiderusi de leger la continuaziun dellas Sacras, à Soingias Historias de nossa Soingia Catholica Cardienscha» etc. etc. — «Considerond jau pia il vies bien Zeel, & Jfer della Cardienscha, & era la gloriusa taffradad per quella defender, e conservar, sche port jau indubitata speronza, che vus vegnies era receiver il miu present Cudisch enten la Vossa possenta Protectiun, e Defensiun . . .»¹⁰

⁶ « . . . sed insuper ad augmentum Cultûs divini, & devotionem populi sit utilissimus . . . » — «Curiae ex Residentia nostra Episcopali 12. Junij, Anno 1685. Udal. Episc. Curiensis.»

⁷ «Calatageroni, die 12. Martij, 1684.»

⁸ «Datum Tisitit in Rhetia die 29. Decembris, 1683.»

⁹ «Datum Vatiij die 16. Januarij 1684.» — « . . . sed Lucernam veram, & luminosè splendentem sum admiratus . . . »

¹⁰ «Combel ils 10. August gl' Onn 1685.» — Nb. Quei fuss pia ualti exact il di ch' ins ha entschiet a stampar a Cumbel quella zun voluminusa ovra.

Ella «Prefatiun Als Fideivels, e Devotius Lecturs», declara el cun tutt' amur ed ardur, con impurtont ei seigi per la giuventetgna, sco pigl entir pievel de s' instruir en tut las caussas e damondas actualas della s. religiun de messa, sco era en tuttas questiuins dell' historia ecclesiastica. Quei seigi «en nos dis» il pli necessari pil ver fideivel de messa. «E da cau savend jau, o mès cars lecturs, de cont frig e profit seigen las lectiuins dels Codischs Spirituals, e dellas Vitas e miraclas dels Soings, e ch' il exempel de quels nus poon far daventar virtuosi, e soings, she per questa fin mi sun jau resoluts de transportar compendiusameing enten vies Lungaig Ramonsch il miu present Codisch intitulau la Glisch sin il Candelier envidada ent' il qual jau vi representar las Vitas de tutts ils Soings, dels quals la Soingia Baselgia salva las Fiastas, gl' Offici, e celebra la Messa, & in particular dels Soings de Vossa chara Patria, del Vescgiu de Cuira, dels quals jls voss antenats, e Perdavonts hann reciort la predication del Soing Evangeli, las Christianas vertis, adera trās esser lur biars sacras reliquas transferidas enten la vossa Patria, quels ad ussa avont gl' Altissim Dieus specialmeing per vus rogan, & urbeschan ora gratias, benefecis»¹¹

Per buca mo porscher ina l e g e n d a dils sogns, anzi plitost ina lavur de fundament historic-hagiografic, hagi el sedau tutta breigia de serender allas pli segiras fontaunas, sco per ex. al **Martirologi Roman**, als nov cudischs dell' historia ecclesiastica d' **Eusebius Caesarensis**, als dus gronds volums de **Rufinus d' Aquileia**, allas siat ovras d' in **Socrates Scolasticus Constantinopolitanus**, als nov cudischs de **Gieremias Sozomenus**, als 12 cudischs dell' historia de **Cassiodorus**, als 18 cudischs dell' historia ecclesiastica da **Nicephorus Calistus**, allas ovras dil **Venerabile Beda**, sco era alla grond' ovra dil solid autur: **Adone Trevirensis**, che «ha mess per scrit las Vitas dels Soings enten furma d' in **Calendari**» e d' ulteriurs 20—30 auturs italians, spagnols e franzos.¹² Dapli ha el era fatg diever de cronicas e singulas vetas de

¹¹ La Glisch sil Candelier, p. 2.

¹² l. e. p. 3.

sogns, «particular per cautras vus dar d'entellir cont nizeivla, e necessaria questa mia fadigia sei ent' il registrar in cuort compendi las vitas dels Soings, pridias, e spartidas ord ina gronda mar de tonts Auturs & infintis Codischs, à fin ca vus ton pli maneivel, nizeivlameing podeies quellas entallir, tener enten vossa memoria»

Ultra dellas sura indicadas fontaunas e della zun vasta literatura hagiografica, ha el aunc specialmein fatg diever d'ina ovra davart la veta dellas ss. Purschallas, sco jeu hai saviu constatar per mauns de numerusas comparegliazions. Quell'ovra, zun derasada ell' Italia aulta senumna:

«Leggendario delle santissime vergini le quali volsero morire per amor del Nostro Sig. Giesù Christo, Per la Confessione della sua Santa Fede, & per la conservazione della loro Verginità. — Aggiuntovi di nuovo molte altre Vite di Santi Vergini, che ne gli altri non sono, & specialmente S. Francesca Romana. — Et con ogni diligenza correto, & di vaghe Figure ornato. — In Brescia, 1661. Per Giacomo Minelli.»¹³

Quei pauc hai jeu cartiu de stuer menzionar davart la tempra bibliografia e quei che pertegn las fontaunas de questa pli gronda e voluminusa ovra de P. Zaccarias de Salò. — Mo ussa lein nus aunc entrar cuortamein sil cuntegn e la fuorma de quei venerau cudisch de nos perdavons, che ha edificau e delectau els entras il bi c u n t e g n duront in tschentaner e miez.¹⁴

Sco ei descha ad ina tal'ovra, nua ch' ils vers amitgs ed amitgas de Diu, Ses pli fideivels survients sin quest mund, ve-

¹³ Quell'ovra taliana cuntegn las «Vetas» de 42 ss. Purschallas, che P. Z. ha translatau e priu neu sil Candelier ton sco tuttas. Ualti probabel ei quei cudisch vegnius serets da sias uras d' in pader ord la medema claustra, sco P. Z. da Salò.

¹⁴ La II. ediziun dellas legendas romontschas, ei vegnida procurada da Sur **Christian Venzin** de Tujetsch: «Legenda della vita de nies Segnier e de Maria Sanctiss., dils soings Apostels, Martirs, Confessurs, Purschallas.» — I. part, 1830, Nossadonnaun, Kälin. (420 p.). — II. part, 1839, Surrhein-Somvitg, Camenisch. (402 p.): III. part, 1845. Surrhein-Somvitg, Camenisch. (355 p.) — Cun plascher notifichein nus cheu, ch' ei vegn buc ad ir ton ditg che nus obtenin la daditg desiderada III. ediziun dellas legendas romontschas, preparadas ed arranschadas per gronda part da Sur Pelican p. m. e da Sur canoni Placi Sigisbert Deplazes, Surrein.

gnan undrai e glorificai, dedichescha el igl empren tractat, q. v. d. l'emprema part de siu cudisch, alla:

«**Vita da Nies Segner Jesu Christi sin Tiara.**» Clar e bein capeivel mett' el leu il pertgei. «Per principi ù entschiata, e Fundament de quest miu cudesch, scha metti iau la vita, ductrina, exempels, a miraclas de Nies S. Jesu Christi sco la vera glisch ca tarlischa scadin Christiaun qual ven sin quest Mundt.» etc. El scriva tuttavia bu c ina legenda de Niessegner Jesus Kristus, mobein s i a v e t a, sefundond cun tutta fideivladad e metoda historica sillas fontaunas principalas: sil Veder e Niev Testament, sillas brevs de s. Paul, s. Pieder e sillas Actas apostolicas. El exequescha sia lavur — sco dil reminent ils biars auturs de siu temps — tenor la metoda cronologica, en 56 puncts.¹⁵ Ei setracta cheu veramein d' ina descripziun concentrada, essenziala, fitada culs principals citads che characterisechan il meglier la veta de Jesus Kristus. Igl autur lai era plidar siu cor buntadeivel e si' olma pietusa, descrivend la veta de Quel ch' ei «la fontauna de nossa vera letezia». Sia veta muossa ch' ils vers e pli cuzzeivels ideals ein mo ils religius; quels ideals numnadamein ch' il carstgaun drova per surportar la veta. Ina verdad senza excepziuns per tuts. Nuota curvien ch' ina tala descripziun ei stada el cass d' entusiasmar il cor de nies sempel pievel cartent e d' inflammar el per la gloriosa veta e mort de Quel ch' ei staus «la via, la veta ed igl exempel senza macla de tut ils Sogns e Sontgas enten Diu».

Quei che disturba forsa enqual lectur ded ozildi, ei il factum ch' el attacca en quei connex bienesavens in u l' auter novatur de religiun e cardientscha. Mo sche nus sepresentein el temps de P. Z., capin nus meglier quellas punschidas, tonpli ch' ei deva gia lu enqualin che snegava la divinitad de Kristus, il Fegl de Diu!

Ella secunda part plaida el:

«**Da Vardt la Soingissima vita della Gloriosa B. Purschalla Maria, Mumma de Diu, splendor e gloria de soingia Baselgia, e del forier de Christi S. Gion Battista.**»

¹⁵ Pareglia il text p. 5—36.

Ha P. Z. tractau ell' emprema part la veta de Cristus en tun e talien de profunda adoraziun, sin fundament de fontaunas irefutablas, sche tractescha el ella secunda part culla pli profunda veneraziun e cor inflammar la veta de Nossadunna, Maria Sontgissima, della quala el sto esser staus in sincer e veritabel veneratur. Quella part ei numnadamein purtada de tala carezia affonila, sentida e practicada, ch' ella ei senza dubi stada el cass de muentar ed inflammar il devozius lectur tier medema veneraziun e fidonza tiella Mumma de Diu. Che gest **quella** veta ei screta cul saung buglient d' in cor franziscan, deriva era da cheu — sco ins sa leger e turnar a leger ord il sez text — che la cardientscha nova veva degradau la Mumma de Cristus, il Fegl de Diu, ad ina Maria sco tut las autras Marias. Savend P. Z. mo memi bein, che gest la veneraziun de Maria seigi e dueigi restar enzatgei essenzialmein de messa, ha el mess en quella descripziun si' entira olma, plein fervur ed ardur per la Mumma de Cristus e de tuts quels che creian en Cristus, il ver Fegl de Diu. Sebasond sils paucs citads della S. Scartira, sils numerus Babs della Baselgia, silla historia dils emprems tschentaners cristians, sco era sils auturs medievals, s. Bernard ed auters biars, dessegna P. Z. in maletg de Nossadunna aschi bials e grondius sco' l firmament de nossa tiara da notgs claras e sereinas. Quei vala aschibein per la vard humana de quella veta, sco era per la veta spirtala religiosa dell' Immaculata en cumpleina grazia cun Diu, sco era ed oravontut la practica religiosa, che presenta la Sontgissima sco **nossa** mumma e mussadura avon il tron de Diu. Con biala e profunda ei per ex. sia explicaziun digl «Aunghel dil Segner.» Mo ina cuorta emprova:¹⁶ «Per gl' auter di igl aunghel: Dominus tecum, il Segner ei cun Tei, q. v. d. dall' entschatta de sia immaculada concepziun, staus eis el cun tei ed adina stat cun tei il S. Spert, sco spus cun sia cara spusa . . . ed il Fegl cun sia Mumma zun cara . . .» «Ecce Ancilla Domini, fiat mihi se-

¹⁶ La Glisch sil Candelier envidada, I. part., p. 48 e 45. Nb. El text sur il streh vegnin nus a dar emprovas e citads, elaborai en grafia e lungatg hodiern, encontercomi citads de pli gronda valeta historica, dein nus egl original e s u t il streh.

cundum verbum tuum. Curche la Purschala benedida ha giu detg quels plaids dil s. Evangeli, sche ei Nies car Salvader Jesus Cristus ladinamein s'incarnaus enten siu benediu best . . . sil qual di (ils 25 de mars) la Baselgia fa cun buna raschun gronda fiasta . . .»

«Misteri de tut ils misteris ei bein quel dell'incarnaziun dil Fegl de Diu, sevestgir de nosa carn ent' il best d'ina Purschala ed essend Dieus immortal vuler sebossar cun sefar carstgaun mortal: Con marvegliusa e gronda pia l'innocenza e sontgadad della Beada Purschala Maria, elegida da perpeten enneu da Diu per sevestgir de sia carn. Pertgei, senza dubi, sco questa Purschala ei stada elegida u tschernida alla pli gronda dignitad de tuttas creatiras, ch'ei ded esser Mumma de Diu, aschia eis ei er' ad ella stada concedida la pli gronda grazia e pli gronda sontgadad che po capir ina spira creatira, cun tut quei che fageva de basegns per esser Mumma de Diu; nuota curvien ch'El ha enten questa Purschala dau d'enconuscher Sia pussonza, sabientscha e buontad entras ornar ed enrihir ella culs pli gronds duns e grazias supernaturalas, ch'enten tut las autras creatiras ensemen»

Nuota smarvegl che nies autur deducescha d'ina tala posiziun de Mumma de Diu la veneraziun che nus duein ad ella sco pli pussenta mediatura denter nus e siu Sontgissim Fegl. Quei muossa el era clar ed entelgeivlamein per mauns dell'istoria dil cristianissem, sco era per mauns della gronda e nuninterruta veneraziun della Mumma de Diu, dapi il temps apostolic, duront il temps dellas catacumbas, dil temps miez, en tuttas tiaras ed entochen sin siu temps.

Era en nosa tiara fuva la veneraziun de Nossadunna mai sferdada dil taliter, era buc en consequenza dell'introducziun della cradientscha nova. Da vard dils Romontschs de messa ei la veneraziun de Nossadunna vegnida renovada e cultivada entras il «Spiegghel de devoziun» (1665), entras l'erecziun e restauraziun de baselgias e capluttas, dedicadas alla veneraziun de Nossadunna; oravontut dapi la fin dil 16 avel, entschatta dil 17 avel tschentaner, sco era entras la cultivaziun dils pelegri-

nadis de Nossadunna a Ziteil, Trun, Mustér, Capeder, Solis etc. etc., frequentai pli e pli ferventamein viers la fin dil 17 avel e duront igl entir 18 avel tschentaner. Tonpli levent' ei l' indignaziun de P. Zaccarias de Salò, il grond veneratur de Nossadunna, cura ch' el auda e sa sez constatar ch' ei vegn cunterfatg alla duida veneraziun ch' il pievel de messa porta e praticescha enviers Maria, la Mumma de Diu. Negin curvien, sch' el notifichescha enqual factum da quellas vards, che daventavan da lezzas uras en quei grau denter vischins de messa e de priedi e che caracteriseschan meglier che tut las autras fontaunas la situaziun religiosa-confessionala de nossas vischnauncas cursilvanas.¹⁷

La veta de S. Gion Baptista» ch' el aschunscha a quei tractat, essend quel staus silla sava dil Niev e Veder Testament, ed ensumma in dils pli gronds sogns de Diu, scriva el medemamein sin fundament della S. Scartira, fagend era denter auter attents nos perdavons silla gronda veneraziun de quei sogn Patrun Baselia en bia loghens de nossa tiara. S. Gion Battista vegni buca mo veneraus muort sia sontga veta, mobein clamaus en memoria ad in clamar, essend che certs psalms che vegnien cantai en

¹⁷ Pareglia p. 70, Ia. colonna: « . . . sco era an novidas à gronda gretta els nos contraris de Religiun, che pon bucca vertir nè ver, nè sentir ch' ei vegni dau honor alla Mumma de Diu, ù als ses Soings cun ira enten Processiun, cunzunt cura daventa passond tras u spera lur Visinanchas, che all'hura poplan ei, marmognan cun tutt rabbia de far en qual avira, dar en qual sprisch, metar maun per dispregg ù far à frust las Soingias Cruschs, piggiar se pon il Spiritual, sco gliei daventau mà avont treis Onzs ch' ei digl On 1682 sin la nossa Ligia Grisa, enten la Visinanca de Vuorz nuva passond il Pievel da Dandias, che turnavan da Nossa Donna da Tront cun Soingias Cruschs, cantont devotas Canzuns enten honor da Diu e della Beada Purschialla Maria, (s) che ha enqual de quels Protestants giu ina schi gronda gretta, à tont novidas, ch' ei han cacciau mauns ella Soingia Crusch, straggiand quella, cun haver era ardiment de metter lur . . . mauns vid il Spiritual . . . ect.» Nb. Sco plirs acts, sesanflonts egl archiv episcopal muossan, ha quell'attacca giu consequenzas e process. Quels della Cadi e de Lumnezia erien pinai d'intervegnir cun forza armada. — (Per questa davosa comunicaziun engrazièl jeu a Sur Fidel Cadalbert, spiritual el Spital della Crusch, Cuera.)

nossas viaspras serefereschien sin sia sontga veta.¹⁸ Che P. Zacarias punctuescha era **la veta de s. penetiencia** dil grond Sogn, secapescha da sesez, ed el ei buca pauc satisfatgs ch' era ils PP. caputschins immiteschien en bia graus quei grond penitent, malgrad ch' ei vegnien ris ora¹⁹

Part t r e i s de siu cudisch instruescha nus: «**Dellas principalias ovras, priedis e frigs dils soings Apostels a Giuvnals digl Segner, ils quals han plantau a rasau ora la catholica cardientscha per tut il mund.**»

Cheu sesprova el cun grond success de mussar si che la cardientscha catolica seigi veramein la vera, gia per motiv che la divina Providientscha hagi vuliu e saviu «surplidar igl entir mund per miez de paupers umens . . . dudisch paupers pescadurs» che hagian capiu de revolucionar il mund pagaun per la cardientscha de Cristus e d' oravontut gudignar igl Imperi roman per la cultura e veta enten Cristus, il Fegl de Diu. Per mauns e sin fundament dils ss. Evangelis, dellas Brevs de s. Paul descriva el la lavur communabla dils differents apostels, sco era quella dils singuls, entschiet cun s. Pieder e giu e giu sils giuvnals e successurs dils Apostels. — Ultra della S. Scartira ha el era fatg diever dils SS. Paders e de lur scartiras quei che pertegn igl operar e la veta dils Apostels e lur emprems successurs, sco era dellas fontaunas de tradiziun che gia la Baselgia primitiva raquintava ded els en fuorma de verdeivla e pietusa legenda. Pli-dond dils Evangelists sebase el era silla teologia de tut ils temps cristians e principalmein sin auturs de siu temps. —

Cheu vegnan ensemblamein cun la comparsa dils singuls apostels, era vivificai ils temps apostolics, igl origin della Basel-

¹⁸ Pareglia p. 75: « . . . che (la) Soingia Baselgia canta silla fin dellas Lauds ella Mungina (=mudinas!), quala bucca mai enten l'Offici grond, che gin Spirituals, sonder era enten quel ping de Nossadonna, che recitan las personas devotas, quala Canzun, ner Canticum aschia entscheiva: Benedictus Dominus Deus Jsrael . . . »

¹⁹ Pareglia: « . . . à numnadameing de nus paupers Capuciners pertgei che suenter nossa Regla de S. Francese purtein, ù vestgin cun Rassas grisas de penitentia, seo fan era auters Religius. » (Consultescha era il text avon e suenter il sura citat p. 75.)

gia e fatgs capeivels buca mo per nos perdavons d' avon 300 onns, mobein era per nus affons dil 20 avel tschentaner. Sebasond sils texts evangelics entupein nus alla bial' entschatta **S. Pieder**, igl impulsiv, buc adina prudent, mo era igl um sempel e verdeivel, il nunscolau e pli tard aschi savieivel, il curdau ch' ei lu levas en cumpleina grondezia; **Andriu**, siu frar ch' ei tut in auter, in um senza canera, ferm e fideivels, sco siu num di, in dils emprems che Cristus hagi clamau e che ha embratschau la crusch sco «otium cum dignitate»; **Giachen il vegl**, all' entschatta in ambizuset e spir premura, exact sco siu frar Gion, l' auter fegl dil Zebedeus, als quals dus Cristus veva dau il surnum «fegls dil tun», mo era in um de format che porta buca per nuot il num de «major»; igl emprem marter dils Dudisch, che patratga pér cuort avon che murir de perdunar era als inimitgs. Lu suonda **S. Gion** «igl amureivel», buc il semiader, dultschin; anzi, beinduras igl ualti malpazient, bunamein malidi, mo igl emprem ella carezia e visiun. **Flep** ei puspei tut in auter compogn, in tip empau schetg, real, bunamein memia «conservativ», mo che veva tuttina in grond cor e che ha detg il pli profund plaid a Niessegner Jesus Cristus: «Segner, muossa a nus il Bab.» **Barclamiu**, «la permavera dil collegi apostoli», igl um de fei e verdad e gedi senza faulsadad. **Mattiu**, il duanier galileic, reals sc' in crap de cantun, igl autur digl Evangeli «il pli catolic»; **Tumasch**, il dubitauner, che lai perschuer aschi vesamein, igl apiestel ch' ins numna aunc oz «il nuncartent», mo che ha lu confessau l' entira cardientscha en dus plaids «miu Diu e miu Signur». **Giachen il giuven**, dretg nevs de Niessegner, ina steila ch' entscheiva pér pli tard a tarlischar. **Giudas Thadeus**, in veritabel pur galileic, ferm e curaschus en tuts graus; **Tschimun**, ch' ei strusch enconuschents, mo che sto esser staus ualti prus, essend ch' el veva survegniu il bien num de «premurau». E lu il sventireivel **Giudas Iscariot**, in dils pli «perderts» ch' ei daventaus il bratsch dretg dil demuni. — E lu ils apostels tardivs, mo buca meins activs, **Mattiu** che vegn numnaus mo ina gada ellas Scartiras dil N. T. e che resta era schiglioc ell' umbriva dils nunenconuschents. Silsuenter ils dus Evangelists **S. Marc** e **S. Lucas** cun lur zun verdeivlas vetas legendaras. E buc il davos **s. Paul**, il g r o n d i u s,

il pli passionau e pli activ de tuts, quel ch' ha prestau pli bia che tut ils auters ensemen! — Quel che senta buca plascher ed entusiasmus legend la veta de S. Paul, screta da P. Z., lez sescaulda era oz buca de quella grondiusa «veta» ch' ei vegnida dada da diember auturs vegls e moderns. Nuota curvien che nies autur caputschin metta leu S. Paul per exempel della cardientscha de messa e ch' el tschenta viaden el en siu temps, cargaus de spir controversas religiusas.²⁰

Quei ch' el hagi scret davart ils Apostels de Cristus hagian ils de messa adina saviu, atras tut ils tschentaners e quei sin fundament della **Bibla** che seigi adina vegnida legida ed explicada als cartents, ed ei seigi tuttavia buca sco «ils sezs predicants pli gadas han confessau ch' els hagian anflau e tratg lur reformau Evangeli orasut ils bauns.»²¹

En ina quarta part della Glisch sil candelier envidau, plaيدا il fervent e premurau autur: «**Dellas grondas peinas, comportonza, a victorias dels Soings Martirs digl Nief Testament.**»

Quei ch' el ha empermess ell' introducziun de quest tractat, ha igl autur teniu trasatras, essend el sez tschaffaus e penetraus d' ina carezia enflamonta pils grondius exempels de valerusedad e vertid cristiana: «Questa part . . . dat glisch bein clara als signurs catolics dellas Excelsas Ligias d' enconuscher e saver las marvegliusas vetas dils glorius sogns marters de Cristus e quellas tuttavia attestan, confirman e sigilan la verdad della cardientscha catolica, cun lur generusa tafradad e dattan claramein d' entellir, che lur forza era pli che naturala, ina forza — ditg jeu — surnaturala e divina.»²²

El percuora tschentaner per tschentaner tut las vetas dils ss. marters als quals la Baselia ha rendiu l' honur digl altar. Quei daventa principalmein sin fundament dil «Martyrologium

²⁰ Pareglia p. 147: «Nus pia de Messa, sco vers suendaders digl Soing Apostel, emprovein con tut flis di retscheiver ses Soings ammaestraments, sunter la sia martirada Vita, à quella era dels ses chars Compogns» . . .

²¹ Pareglia: l. c. p. 160.

²² Pareglia: l.c. p. 161.

Romanum» e sebasond sillas «vetas» dils Sogns, scretas tschentaner per tschentaner dals scribents contemporans.

Che P. Z. demuossa tut speciala carezia e legria enviers ils gronds ss. Marters de n o s s a tiara, secapescha da sesez! Ella legenda de Glieci, il s. Patrun de nies uestgiu ed emprem missionari della Rezia, constatein e sentin nus sia sincera tristezia che la gronda part dellas Ligias creigien buca pli tut quei che s. Glieci hagi buca mo perdegau, anzi era viviu. Il medem vala era arisguard la veta de «Soingia Mierta».²³ Nuota tgisà, speciala carezia demuossa el era als ss. Marters che vegnan venerai en nosa tiara, e certas notizias surlunder ein oz pir che zacu impurtontas ed historicamein zun instructivas. Per l' historia locala de nossas pleivs de messa ein oravontut las remarcas de valeta che pertuccan ils ss. Patrums-baselgia, ils patrocinis.²⁴

Cun buca meins carezia ein nos ss. Patrums della Cadi, S. Placi, S. Sigisbert dessignai e presentai — e quei per l' empremaga en lungatg romontsch — buca mo per motiv ch' els ein ils pli venerai e glorificai ella Cadi ed ell' entira Surselva de messa, mobein era (sco el punctuescha) per motiv, ch' il «vegl propi dils sogns de Cuera metta ensemen quels dus sogns cun far uffeci duplex plurimorum martyrium.»²⁵ Per quei descrivi er' el la veta de domisdus «en compagnia».

El numna s. Sigisbert «gl' emprem fundatur della claustra de Tisitis» e raquenta sia veta sco tut ils auturs de pli tard han dau ella vinavon, e sco nus enconuschein aunc oz ella sin fundament de sia legenda.²⁶ El lai vegnir s. Sigisbert sur il Cuolm

²³ Pareglia: l. c. p. 194—197.

²⁴ Pareglia: l. c. p. 238: « , , , a sin quei gij (ils 22 de sett,) fa la Soingia Catholica lur Fiasta, numnadameing de Soing Murezzi tutta la Longanezza fa Firau honorond quest grond Soing Murezzi sco de lur Patrun, a konzund la Pleif cau de Combel nua ei bagegiau ina sia gronda caplota.»

²⁵ Pareglia: l. c. p. 299.

²⁶ Cuort suenter l' ediziun dellas «Legendas» de Sur Venzin, ha Sur Camenisch de Surrein ediu aunc ina gada la «Veta de s. Sigisbert» en ina bufatga broschuretta, tenor P. Z. da Salo. Ei setracta d' in rarissim eudischet!

d' Ursera, nua ch' ei eri già Cristians, il qual pievel el hagi confortau per allura far «il Cuolm de Crispalta, ord il qual nescha l' emprema e principala fontauna dil Rein encunter gl' orient ed ei . . . sefermaus en ina «planira», nua che da present sesaulza «la claustra de Tisitis», e per raschun che quei liug era da lezzas uras «dishabitaus», eis el da gliez temps enneu vegnius numnaus «Desertina». Havend el baghegiâu all' entschatta ina caplutta en honor de Diu e della «Beatissima Purschala», eri quei l' emprema baselgia (!) el Cumin della Cadi ed ei d' observar per la Mumma de tut las autras baselgias de quei cumin. L' entschatta e fundaziun de Mustér (= monasterium) raquenta el vivamein e sco ins sa interpretar, cun far diever della tradiziun populara, laschond reviver il temps paganil dil pli bein: «El nedem liug, nua che la claustra stat aunc da present, era da gliez temps ina stanza (= tempel?) ed ina piazza d' idololatria, e sin quella in grond ruver u plonta consecrada ad in fauls Dieus, la quala, vulend s. Sigisbert pinar per tiara, sche «vegnet» dafert on in pagaun neutier, al qual ei mava encunter cor de stuer schar dismetter quella plonta. Ed el «prendet» er' el ina sigir enta maun per fender davos dies il tgau a s. Sigisbert, mo cura ch' el «havet» alzau sia bratscha per agli dar la frida, sch' ei sia bratscha enaquella daventada schirada e restada egl ault fermada . . . Suentèr haver pinau la plonta, hagi s. Sigisbert perschuardiu il pagaun entras ina miracla e quel seigi seconvertius sco in dils emprems.²⁷

Mond or el pievel a perdagond Cristus, seigi s. Sigisbert fruntaus en ina gronda rinnada de pagauns ch' erien seraspai per far ina fiasta agli fauls Dieus Apollo, ch' els veneravan e la figura dil qual els vevien fermu vid in salisch grond e gries . . . S. Sigisbert hagi urbiu ora dalla raspada d' astgar plidar e metter maun vid il salisch culla resca de vegnir mazzaus entras Apollo,

²⁷ Pareglia: l. c. p. 303. Nb. Il factum che P. Z. raquenta cheu el «narrativ», quei ch' el, sco nativ Talian fa darar darar, lai forsa supponer che la legenda de s. Placi, s. Sigisbert, existevi già en sceret. Nus astgein era buc emblidar, che dapi 1680 la claustra de Mustér ha schau stampar beinenqual brochura ordeifer la tiara per diever dil pievel e dapi 1685 senza indrizau ina stampa ambulanta gl' empren, e suenter ina stabla.

mo «havend el dau silpli duas fridas encunter il salisch, sch' «entschavet» il demuni che sesanflava ella figura d' Apollo, fermada vid il salisch ad alzar quella plonta cun ragisch e tut ord la tiara e si ell' aria, per far curdar ella giu sil pievel e sin s. Sigisbert, mo fagend el l' enzenna della s. Crusch, seigi quei salisch e quella figura d' Apollo sefermaus ell' aria e ferton ch' il pievel hagi pudiu seretrer d' ina vard, seigi quella plonta cun grond fraccass curdada per tiara, cridond, uorlond e selamentond, essend ch' il demuni, scatschus da s. Sigisbert, hagi stui bandunar siu albiert e sia residenza.²⁸

Quels ed auters schabetgs, naturals e miraculus, caracteriseschan la bellezza legenda de s. Sigisbert, che vegn immediat suandada da quella de s. Placi, siu discipel. —

In di seigi «in principal signur» che senumnavi Placi vegnius tier Sigisbert «era zun rehs e pussents e de gronda e niebla casa e possedeve la gronda part della vallada, che vegn dapresent numnada il Cumin della Cadi. Quei Placi veva per siu casament il pallaz u casti da l' altra vard dil Rein, eifer la vischnaunca de Sumvitg, che vegneva numnaus Tremisi.»²⁹

Quel vegnevi pli e pli savens tiel s. Eremit, tadlond igl Evangelii cun gronda atenziun ed a talas caschuns hagi Sigisbert viu «che sil pèz de Placidus era tschentada ina crusch alva entraviers e sur siu tgau era sefermada ina «sfera» u flomma de fiug tut inflammada. S. Placi seigi seconvertius e s. Sigisbert hagi predetg siu marteri a raschun «della biala crusch sin siu pèz.»³⁰ Allora suonda ella veta de s. Placi il factum historic dil legat de Placi, ni de siu parents de pli tard, il Victorit Telo, uestg de Cuera, l' erecziun della claustra ed il combat cul «tiran Victor», il marteri e la gloria dil Sogn, sco era las miraculas succedidas sin sia intercessiun. — La legenda de nos ss. Patruns della Cadi,

²⁸ Pareglia I. c. p. 304.

²⁹ Pareglia I. c. p. 305.

³⁰ Pareglia I. c. p. 306. Nb. Quei passus lai supponer che P. Z. hagi el medem temps vului descriver la crusch de s. Placi ed igl origin dell' arma claustrala.

screta da P. Z. ei propi biala e meritass in vestgiu niev ed ina nova ediziun.

Nuota tgisà, la descripciun della veta dils Sogns c o n t e m p o r a n s ei bia pli viva, pulpida. Ella piarda ton sco tut il caracteristic d'ina legenda e gudogna persuentar ils tratgs naturals d'ina veritabla biografia historica. Quei ei oravontut il cass pertenenent **«La Vita e Marteri del venerabil Nicolau Rusca, arcipret de Sondri.»**³¹

Quella «Veta» che sebasescha sils megliers fundaments historics contemporans e sin perdetgas ocularas, obtegn cheutras il character de f o n t a u n a historica. Ei setracta sco enconuschent della dertgira nauscha de Tusaun de 1618, da quell' «ovra» ch' ins sa maimai taxar per ina dertgira, mobein per in assassinat, dictaus dagl odi dellas pissiuns politicas-confessionalas de quei temps sfrenau, che ha lavagau il saung als Grischuns.

Schebi che P. Z. scriva la veta dil beau Nicolaus Rusca pér 1685, pia 67 onns suenter quei sanguinus drama, ha el tuttina sedau tutta breigia de descriver la veta de quei marter per mauns de fontaunas claras e segiras. En emprema lingia fa el diever dil cudisch de perdetgas ocularas, secrets gia 1619 e stampaus a Lucarn, dil cudisch de: **«Pader Richard Rusconera, Predicatur Suizer, Cudisch della vita de quest Venerabil Martir de Nicolau Rusca. Squicciau a Lucarn il On 1619.»** ³²

Igl assassinat viers Nicolaus Rusca seigi staus — sco siu auctor e segira fontauna muossi clar e bein — igl emprem act della planisada liquidaziun della cardientscha de messa en nossa Rezia.³³

En quei temps de passionadas persecuziuns della cardientscha de messa, hagi Nicolaus Rusca — e quei seigi stau siu su-

³¹ Pareglia l. c. p. 362 e sq.

³² Pareglia l. c. p. 362.

³³ Pareglia: l. c. p. 362,2: «Scriva pia il citau Auctor ent la vita de quest benediu Martir de Jesu Christi Nicolaus Rusea, ils suenter plaid: *Varia genera tormentorum à Predicantibus excogitata insidias domi, forisque in publicis locis criminationes, & calumnias, plagas, tractiones, bonorum direptiones ec.*» —

lei «malfatg» — priu curaschusamein la defensiun che fuvi grondamein de basegns en agid della cradientscha catolica e battiu gagliardamein cun far ver la verdad de nossa «adina cuzada religiun catolica.»³⁴ E per liquidar quei veritabel schuldau de Cristus hagien ils cuntrariss «priu caschun de dir dil mal, persequitar, travagliar, metter en perschun, turmentar e finalmein senza negina remischun martirisar quei ton devozius e bien spiritual Rusca.»³⁵

Sco ei semuossa clar e pli che clar en questa ed en autras interpresas encunter ils de messa en Rezia, ei Stiafen Gabriel, predicant de Glion, staus il menader, in um giuven zun passiuonau e de pauc buna reputaziun en tals e semegliants fatgs.³⁶

Havend descret cuortamein ils pugns essenziali ord la veta dil beau Nicolaus Rusca, semuossa ei ch'el era oriunds de buna casa, commember d'ina solida familia religiosa e de tema de Diu. Cheu udin nus era per l'empremaga che S. Carli Borromeo vevi gia predetg al giuven student Rusca siu narteri, per pagaglia per sias grondas stentas en favur della reforma catolica.³⁷ Depli descriva P. Z. minuziusamein l'arrestaziun, la prischunia, il «prozess», la tortura ed igl assassinat vid il curaschus e sogn schuldau de Cristus. Tgei drama de stretga semeglientscha culla Passiun e mort de Niessegner Jesus Cristus!

La tgisa encunter quei pauper vegl els 80 consistevi en spirmanzegnas e calumnias. Quei ch'ins hagi vuliu, hagien ins veramein contonschiu, numnadamein la mort de Rusca che duevi es-

³⁴ Par.: l. c. p. 363,1.

³⁵ Par.: l. c. p. seo sura.

³⁶ Par.: l. c. p. 363,2.

³⁷ Pareglia: l. c. p. 364,2: «Ei sa gi e legia, che nies Nicolaus digl qual nus plidein seigi staus fig emperneivels a Soing Carli per la sia bunna vita ch'el menava, ad havent entupau quest giuvenal ina gada S. Carli scha hagi el mess il siu maun, sin il Tgiau figient l'enzenna della Soingia Crusch ad hagi agli gigs quests plaids: Fili certa bonum certamen, consuma cursum tuum, reposita est enim tibi corona Iustitiae quam reddet tibi justus iudex in illa die: La qual Profetia ha giu siu effect al temps del siu glorius Marteri, e mort per defensiun della Religiun Catholica.»

ser l'enzenna della liquidaziun radicala della cardientscha de messa, seigi stada il sem e l'entschatta fritgeivla d'ina nova fluriziun e vera reforma e restauraziun della cardientscha de messa, della suletta vera religiun de Cristus.³⁸

Sco davosa lavur de quella tempra e della part quater dat P. Z. aunc in cuort, concis e concentrau maletg della veta: «**Del Pader Fidelì Capucciner**»,³⁹ medemamein in marter e sogn confessur de nossa tiara, veneraus aunc oz dals Grischuns de messa. Era quella cuorta biografia stat sin fermas combas. En siu **Cudisch de legendas italian**, ha P. Z. tractau pli detagliadamein sia veta.⁴⁰ Che quella ei buca translata da orda leu pli minuziusamein, podà che deriva era dacheu che P. Z. saveva che P. Flaminio da Salé luvrava già lu vid la veta de S. Fidel de Sigmaringen.⁴¹

La quinta part raquenta a nus: «**Della Perseveronza dels Soings Confessurs de Christì che han enten tuts temps passaus cun doctrina, e soingia vita defendiu, illuminau la Baselgia de Diu.**» —

En in'ovra de tetel e cuntegn sco quella de P. Z., er'ei tuttavia necessari d'era metter las glischs d'umens sogns sil candelier: d'umens perderts e de confessurs che han sclariu duront tuts tschenteners ella Baselgia catolica ed oravontut quels che glischan e tarlischan el temps della reforma catolica. Quei daventa el tractat tschun, che sedistingua buca mo entras las descripciuns e scrutaziuns historicas de grondas personalitads, mo-bein era sco representants ed exempels de vera instrucziun cri-

³⁸ Pareglia: l. c. p. 364—374. Nb. A tuts quels che han interess per l'istoria della reforma catolica dil 17 avel tschentener, recumandain nus cauldamein de seprofundar en quella biografia, tonpli ch'ins quescha sapientivamein ellas aschinumnadas «Historias grischunas» generalas sur quei temps aschi fritgeivel della restauraziun catolica de nossa tiara!

³⁹ Pareglia: l. c. p. 374,1, 2.—376,1, 2.

⁴⁰ Pareglia: La Lucerna etc. p. 398 e sq.

⁴¹ P. Flaminio da Salé: Vita dil b. martir P. Fidel capucciner missionari enten la Rezia, traitgia ora curtameing ord igls exemplars Italianers . . . transferida en Ramonsch . . . Uss da nief squicciada . . . Disentis, claustra, Binn, 1730.

stiana. Quei tonpli ch' ins hagi pretendiu e pretendi aunc adina «sco Breitinger ha astgau metter per scret, che la sontga Baselgia seigi stada piarsa u zuppada 1260 onns e suenten puspeidad els anflada e messa enten siu εμπrem esser.» etc.

Per refutar quellas nunverdads sesenti el obligaus de percuorer tut ils tschentanners della Baselgia e de mussar las grondas glischs de quella, quellas oravontut che hagian adina ars e vegnien adina ad arder.

En quei connex tractescha el principalmein ils gronds docturs e confessurs della Baselgia, sco per ex. S. Gregori Tamaturgus, s. Silvester Papa; Sontg' Antoni avat; ed auters biars «per exhortar ed animar mes cars Grischuns catolics schibein de retscheiver, defender e conservar lur vera cardientscha, sco era d' imitar, suandar lur ss. Vetas.»⁴² Nus sentin, co siu cor e sia plema vibreschan, instruend el davart ils gronds d e f e n s u r s della Baselgia, cura ch' ei setracta de curaschus apologets, sco per ex. in s. Athanasius, s. Baseli, s. Gregori Nazian, s. Ambrosi, s. Martin, s. Gion Chrisostom, s. Gieronim, s. Paulin, s. Augustin e tut ils ulteriurs ss. docturs.⁴³ Nies autur pren sias claras istruzziuns ord bunas fontaunas e porscha quellas a ses lecturs en fuorma semplia e beincapeivla — e quei adina (nua ch' igl ei zaco pusseivel) cun recuorer e sereferir sin fatgs e situaziuns religiusas de nossa tiara.⁴⁴

Propi instructiva ed edificonta per nos purs muntagnards ei la veta «**del Soing bruoder Claus**» descrita. E quei che fa smarvegliar nus il pli fetg, ei il fatg ch' il sempel caputschin ita-

⁴² Pareglia: l. c. p. 16.

⁴³ Pareglia: l. c. p. 29 e sqq.

⁴⁴ Ils de messa vegnevan ris ora, ch' els recuorien tiels Sogns per agid encunter malsognas de glied e biestga, perquei scriva ed adhortescha el: «Emprovi pia scadin devotius catholic dellas Ligias de portar particular devotiun & affectiun tiers quest Soing Patrun (= S. Roc, veneraus en Lumnezia e Mustér) cun far la sia fiasta clamar ent agit per tuts Spirituals, e temporals beseings numnadameng enten malsognas de moria, sco iou zund bein sai, che per il passau ei vegniu faig à fan aunc ussa, à confusiun . . . digls nos cuntrararis . . . ils quals vulten nuotta saver de Soings.» (l. c. p. 242.)

lian ha rimnau, recaltgau e fatg diever de tut las fontaunas veglias ch' ils scrutaturs hodierns han er' els duvrau per declarar e mussar si la veta dil «Bab de nossa patria svizzera.»⁴⁵ Ch' el ei lu era fiug e flomma e vibrescha de fervur, descrivend il grond s. **Ignazi de Loyola** secapescha da sesez, essend quel gie staus l' olma della reforma de messa.⁴⁶ Co batta cheu siu cor de scaldau e perschuadiu missionari!

Pli datier ch' el vegn culla descripziun dils Sogns dil temps baroc entochen sin ses dis e pli entusiasmonta che sia plema cuora. Quels ein per el la pli clara perdetga per la verdad e stativeidad della cardientscha catolica e perquei scalpra el lur veta ed exempel els cors ed els tgaus de ses contemporans, che era **els** san buca far auter ch' esser diltuttafatg perschuadi ded esser e viandar silla vera via. Per seperschuader de quei factum ch' ins legi la veta de «**Soing Carli Borromeo**»⁴⁷ e sias amicablas e zun fritgeivlas relaziuns cun la part catolica de nossas Ligias! Sia viseta en claustra de Mustér e sias admoniziuns al pievel della Cadi ein descretas aschi viv e realmein che nus sentin che sias enonuschientas da quellas vards sebasan buca mo sillas meglieras fontaunas en scret, mobein era silla aunc adina frestga e viva tradiziun dil pievel sez.⁴⁸ Quella biala descripziun meritass de vegnir splanada linguisticamein ed allura comparer el niev Cudisch de Legendas!

Buca meins edificonta ed instructiva ei la veta de «**Soing Francesc de Sales**,» la veta de «**S. Filipi Neri**» e de **S. Cesar Barroño**,»⁴⁹ ils pli segirs muossavias de siu agen temps de missionari en Rezia. Era il grond s. cardinal **Robert Bellarmin** ei siu um, ed

⁴⁵ Compareglia inaga la veta dil s. frater Clau de Flia, sereta da P. Z. cun las diversas biografias ded oz, entschiet culla pli enonuschenta de Dr. Robert Durer entochen sillas pli novas! Els pugn essenzials e caracteristics ein ellas identicas cun quella de P. Z. (Mira: l. c. p. 257 e sqq.)

⁴⁶ Pareglia: l. c. p. 280—288.

⁴⁷ Pareglia l. c. p. 297 e sqq.

⁴⁸ Ch' ins paregli inaga la veta de s. Carli Borromeo da P. Z. cun las novissimas publicaziuns de sgr. prof. Dr. G. Cahannes p. m. e cun las scrutaziuns de Sur canoni Dr. Carli Fry.

⁴⁹ Pareglia: l. c. p. 324 e sqq.

essend quel staus siu exempel pertenenent l'ediziun de siu em-
prem cudisch romontsch della ductrina cristiana,⁵⁰ havend gie
Bellarmin scret in cudisch de ductrina ch'ei staus exemplarics
per tut ils auturs che han ediu pli tard tals e semegliants.⁵¹

La part tschun porta tras a tras tegn e tempra contempo-
rana ed ei senza dubi stada la megliera scola per nies pievel de
messa en quels temps de burasclas e combats confessionals, sco
era el senn della vera reforma instructiva e defensiva de nossa
cardientscha catolica. —

Il s i s a v e l tractat ei: «**Della angelica schubradat, cun la
quala zunt biaras Pursiallas han seflissigiau, de plascher a lur
Spus Celestial Christus Jesus, unfrind si ad el lur Purschaladi.**»

Questa partiziun, sco era la s i a t a v l a: «**Dels niebels ex-
empels de vertit, specialmeing de schubradat, Humilitonza, a
Charezia de enzacontas soingias Duneuns, vieuas, maridadas,
ad era Penitentas,**» sebasan oravontut sill'ovra gia menzionada
da **Giacomo Minelli** (Brescia 1661), sco era sin autras pli veglias
da Antonio **Maurolio**: Martirologi; sin las Vetas de Sontgas, num-
naus: «**Las SS. Legendas dellas Pursiallas. Squicciadas il on 1681
enten Milaun.** En lungatg italian.⁵² Sigl I. Cudisch da P. **Lauren-
tius Surius**: «**Legendas dils Sogns**»,⁵³ sco era sin singulas fontau-
nas de «Vetas» che sesanflavan da gliez temps en manuscret en
archivs e bibliotecas claustralas.

Igl attent lectur de quellas duas parts vegn gleiti a far
persenn, co ils bia nums de sontgas purschallas e dunnauns della
Glisch sil candelier envidada ein vegni dai tiel batten allas
buobas de nossa tiara. Nums sco Petronilla, Brida, Culastia,
Balugna, Gunda, Clara, Rosa, Margretta e Margriatta, Catrina,
Tresa, Rosalia, Onna, Marimadleina, Leina e Lena, Mengia,
Nesa, Dora, Turtè, Clotilda, Tilda, Lisabeth, Francisca, Ludi-
vica, Ludivina, Giuliana, Leonora ed auters biars e bials nums

⁵⁰ Pareglia: Ischi XXXI, nua che nus havein scret surlunder.

⁵¹ Pareglia il text el l. c. p. 365.

⁵² Pareglia: l. c. p. 11.

⁵³ Pareglia l. c. p. 16.

che sepresentan pli e pli spess els Cudischs de Battens e Mortoris dapi ils davos decennis dil 17 avel tschentaner e duront igl entir 18 avel, ein sufficient mussament, con stedi e cun tgei stabel fretg e senn tradizional la Glisch sil candelier envidada vegneva buca mo legida, anzi era meditada e suandada en tuttas occasiuns familiaras e religiusas-culturalas!⁵⁴

Part otg e nov instrueschan: «**Davart las Sacras religiuns (=claustras!) congregaziuns, &c.**»

Quellas parts, sco ensumma las quater davosas, hagi el vuliu scriver per argumentar aunc pli ferm quei ch'el hagi mussau ellas antecessuras e quellas vegnien «a dar zun bein d'encanuscher tala verdad de nossa semper perseveronta songa cardientscha . . .»⁵⁵

Ei setracta cheu d'in' instrucziun historica, d'in cuort compendi davart instituziuns ecclesiasticas, claustras, uordens, congregaziuns e confraternitads catolicas ch' ein stadas pli baul «e ch' ein ozildi enten la s. Baselgia eregidas pil bien dils fideivels e della Baselgia sco tala e per survir ton pli perfetgmein a Diu ed a Sia Baselgia catolica-romana.»

El repassa tut ils tschentaners e dat ina clara e concreta revista de tut quei che survescha alla vera instrucziun ed enconuschientscha dell' historia ecclesiastica. Ch' el fa tut speciala menziun dellas duas truppas d'elita della Baselgia catolica, de caputschins e gesuits che han instradau ed ein perseverai enten lur finamira de renovar e reformar las relaziuns religiusas della Baselgia catolica, secapescha da sesez! El passa e repassa ensumma tschentaner per tschentaner, menzionond tut las instituziuns che han operaau sco levon denter ils ver

⁵⁴ Pareglia l. c. p. 118. Alla fin de part siat legin nus ina interessanta notizia che lai ver, co la Glisch sil candelier ei vegnida edida tenor igl esit: «Se ils Costs, à gronda spesa della Stampa mi dostan bucca, vi iou per pli compleina prova da quei ch' iou hai scrit, far squicciar era ils auters ciung Tractats, che restan per complenir l' opera . . .» Nb. Quei ch' ei allura daventau e ch' ei in niev mussament co quell' ovra de P. Z. de Salo ha tratg tier nos perdavons!

⁵⁵ Pareglia l. c. p. 1.

cartents. Cun quella caschun fa el era attents il lectur sillas ovras principalas de tut ils Papas, dapi S. Pieder entochen sil Papa de siu temps, Innocenz XI . . . Il grond laud ch' el spenda a quei Papa, ei meritaus, essend el staus in dils pli prus e fervents promoturs della reforma de messa en tuttas tiaras restadas fideivlas alla veglia cardientscha catolica! Nuota tgisà, siu sincer entusiasmus ei fundaus, essend ch' el sez (P. Z.) ha pliras gadas giu la ventira ed honor de conversar cun quei grond Papa, ch' ei era staus ina ferma pètga della vera reforma religiosa en nossa tiara dellas Ligias reticas.⁵⁶

Part d i e s c h resda «**Della continuatiun dellas veras miraclas**», el senn che las miraclas fatgas entras Cristus, il Fegl de Diu sez, entras ses ss. Apostels e tut ils Sogns e Sontgas, sco era davart la presenza della divina Providientscha ella historia della Baselgia duront tut ils temps, muossi clar e pli che clar che la Baselgia catolica romana seigi la suletta vera. Ch' el pren en quella part, aunc pli ch' en las precedentas, ferma e decidida posiziun enviers las sectas de siu temps ei buca de sesmarvegliar, vul el gie instruir ed el medem temps edificar ed inflammar per la cardientscha de messa. Ei setracta cheu senza dubi d'ina demonstraziun della crappa de cantun, sin fundament della quala la Baselgia de Jesus Cristus ei vengnida eregida ed ei sesviluppada. Nuota curvien, ch' el nezegia era la caschun de mussar vi sin evenements extraordinaris de nossa tiara, quei che pertegn il combat e salvament della religiun de messa. —

Part e n d i s c h instruescha davart: «**Las Ecclesiasticas izonzas, u sacras cerimonias che conferman la Soingia Cardientscha.**»

⁵⁶ Pareglia l. c. p. 31: «A confessi iau, che plidont con quest grond Monarcha entuorn ina miez hura, son restaus aschia bein confortaus, che mi somigliava de plidar con in Aungel del Parvis . . ., tont eran carinzs Soings, à Sabis ils sees plaids, da vard l' accreschament della nossa Soingia Cardientscha enten questa tiara dellas Ligias, à bien cor ch' el mi figiet avont sijs ons, de fadigiar con tutta mia virtit à possa en far squicciar quest Cudesch, à portar fritg en abbondanza per il Salit dellas olmas, che doves exercitar, con tutta taffradat gl' officii de Missionari Apostolic, e mi favorit de biars Perduns, ner Indulgentias da partijr ora als devotius Catholics: Nies Segnier il mantegni biars gis & ons.»

Sebasond per part sils capetels antecedents de si' ovra, instruescha el en quel cheu davart la tradiziun della Baselia catolica; davart il temps dils Apostels, davart usits ed isonzas ecclesiasticas, davart la practica religiosa, liturgica, sco era davart la hierarchia della Baselia romana ed en summa **davart tut il tradizional** ed impurtont che differenziescha essenzialmein ils de messa dals de priedi. Indicond ad in contin e consequentamein en questa partiziun de siu cudisch las fontaunas ed arguments, astgein nus pretender de posseder en quella part endisch in studi historic ecclesiastic instructiv d'emprema qualidad, mo tuttina screts quell'uisa che mintga sempel pur capescha tut. Ins muossi per ex. a nus oz ina aschi clara e beincapeivla descripziun ed instrucziun davart la fundaziun e sviluppaziun dil sacerdozi, davart la s. Messa e co quella ei sesviluppada duront ils emprems tschentanners entochen alla liturgia e fuorma hodierna!

Ultra de quei vegnan cheu era purtai ils principals concils della Baselia, e lur conclus de gronda influenza e consequenza dilucidai, l'istoria dellas cruschadas, l'activitad dellas pli grondas personalitads dil temps miez, sco era l'istoria della spartgida en religiun e dils combats ch' ein naschi ordlunder

Ch'el emblida era buca de dilucidar las fuormas de devoziun e pietusadad populara che han lur ragischs che tonschan entochen viaden els emprems tschentanners cristians, sco processions, confraternitads ed auter pli, secapescha da sesez, en ina tal'ovra, quintada oravontut pil pievel cumin.

Tractat dudisch vegn aunc inaga cun plirs dils pli impurtonts conclus de concils, cun quels numnadamein che han pir che mai valor actuala e che decidan en damondas de cardientscha e morala, «**a dels lur schentaments tras ils quals zunt bein nau e nau en targlischadas las caussas della Catholica Cardienscha; surventschidas las persecutiuns dels Tirans; messi per tiara ils erurs; bandidas e scomunicadas las sectas, heresias, ch'en stadas enten mintgia cient ons, dals Soings Apostels entochen al present temps &. on 1687.**»

El illustrescha oravontut quels concils e tschentaments che plaidan dallas verdads centralas de nossa religiun, sco era davart ils decrets pertenenent ils ss. Sacraments, ils commondaments de Diu e della Baselgia, cun far specialmein attents il lectur silla differenza denter ils dogmas della Baselgia catolica e quels della cardientscha nova, perschvadend ses fideivels «che quests sulets concils bastassien per trer scadin intelletg alla vera enconuschientscha della sezza cardientscha.»

E sch' il tenor de quest davos studi ha talien ualti controversic e polemic, sch' ei quei tuttavia buca de far curvien per quel ch' enconuscha gliez temps «e siu tenti». Che la spartgida en religiun hagi fatg grond donn alla Baselgia catolica seigi clar, mo da l' outra vard hagi quella era dau in grond e necessari stausch ed impuls alla vera reforma della Baselgia de Kristus, che seigi e resti adina mo quella de messa. Per mussament fa el attents ses contemporans sin pliras conversiuns d' enconuschents predicants en ed ord nossa tiara, che hagian fatg gronda sensaziun en Rezia, sco era sur ils confins de quella ora.⁵⁷

Alla fin de siu tractat dudisch aschunscha el aunc il rodel cronologic de tut ils uestgs de Cuera, tschentaus ensemen da sias uras dad in «Pader Gabriel Bucelin.»⁵⁸

Quels nums dils uestgs de Cuera — 92 en tut — ein accumpignai tscheu e leu da cuortas e pli liungas notizias historicas, scretas il bia per latin.

Ch' igl autur della Glisch sil candelier envidada viva ual el temps d' in de nos megliers uestgs della reforma de messa,

⁵⁷ Pareglia: l. c. p. 147, nua ch' el plaida d' in «Gion Gieri della Ligia Grischa» ch' ei probabel era enconuschents als historichers grischuns.

⁵⁸ Pareglia l. c. p. 150/51: «Ussa mees chars devotius Signurs Grisuns hai iau mess avont à vus la mia envidada Candeila, cun far veer la clara verdat della nossa adina continuada, ù cozzada, e mai struncada Soingia Catholica Romana Cardienscha, questa per confermar, e Sigillar melsnavont mi plai de metter vi tier la continuatiun dels vos aigens Vueschs digl Vueschtgiu de Coira, che da Soing Luci, entochen igl temps da d' ussa, e present gi vegnen contai sin 92 e che tutt minidla-meing s' afla per scritt enten la Historia Sacra digl Pader Gabriel Bucelin»

animescha el ad in' undrientscha solemna della gronda personalitad d' in Duri de Mont (de Vella), uestg de Cuera, fa nuota smarvegliar quel ch' enconuscha quei temps della pli viva ed activa veta catolica en nossa tiara.⁵⁹

Tuttavia remarcablas, schebi aunc oz buc enconuschentas entras l' historia grischuna, ein las veglias e bunas relaziuns denter las Ligias ed «ils Signurs grischuns catolics», che nies autur punctuescha ton quei che pertegn fatgs spirituals, sco temporals «essend che quei che pertucca ils fatgs spirituals gudis vus aunc oz bia benefecis e carezia entras tons paders caputschins, buns missionaris apostolics della Provinzia de Brescia che stattan en vossa tiara dellas Ligias, sin pleivs pil salit dellas olmas, fagend tarlischar la devoziun cun mantener la s. cardientscha, la bellezza, la splendor de vossas baselgias, sco vus veseis mintga di els fatgs ed ellas ovras . . .»⁶⁰

Era en fatgs temporals hagien ils Grischuns, avon la spartida en religiun «gudiu las meglieras relaziuns culla «Tiara del Bressan.»⁶¹

Per finiziun de questa dudischavla part, fa el aunc cuortamein menziun «digl uorden digl Imperi de Tiara tudescha, dels arcivescovads, e vescovads» e dellas diocesas della Svizera, sco era dellas claustras «enten Schuizerlant». Sper las

⁵⁹ Pareglia I. c. p. 234: «&. ussa il pli davos, ch' ei igl Jllustrissim Monsi- gnur Udalricus de Monte, tuts san, vesan, ad enconuschent quont bien à devotius Prelat el seigi, à cun quala perdertadad, e Sapiaentia el regia à governa il Vestgieu, che verameing se po bein gir, ch' el seigi in clar, e perfeig Spiegel de Giustia, Sointgiadat, Schubradat, e perfectiun de tut- tas virtits; in Colm Soing frigeivel, à de bunna Savor à tuttas las Ec- celsas treis Ligias, che Nies Segnier vegli po el benedir, à conservar biars ons per bien frig dellas Fideivlas Olmas, & creschament della Soin- gia Catholica, & Apostolica Romana Cardienscha.»

⁶⁰ Pareglia cheu era: Valdemiro, I conventi ed i capuccini bresciani, p. 269 e sq.: «Prima della fine del secolo decimosettimo avean già edificato piu di 50 chiese tutte a volta, belle e ben ornate, ricche di paramenti sacer- dotali e di arredi sacri per gli altari.»

⁶¹ Pareglia tractat XII. p. 255 «Uorden digl Vuestgieu de Brescia». Nb. En quei connex scriva P. Z. era davart ils auturs religios de sia claustra, che hagien entras lur scartiras giu buca pintga influenza silla fluriziun della reforma de messa ellas Ligias!

claustras de S. Gagl e Faveras, nossas vischinas, che «tarlischan» da siu temps, fa el era attents ils Romontschs de tuttas vals silla situaziun contemporana della claustra de Mustér e siu grond restauratur.⁶²

Senza seludar la minima caussa astga igl autur della Glisch sil candelier dir alla fin dellas dudisch parts de siu cudisch che «entras miu cudisch resta detschartamein stabilida, sigilada e confirmada la verdad catolica della adina — jeu tuornel a dir — continuada e mai interrutta cardientscha catolica, numnamein cheu en las Ligias dils Signurs Grischuns, en benefici dils quals jeu hai scret il present cudisch e per lur perpeten salit. E quei tut per gloria de Diu, laud della B. Purschala Maria ed en honor dil glorius s. Leci, Patrun della tiara, rugond ch'el vegli proteger e mantener quella atras tut ils tschenteners.»⁶³

* * *

Per conclusiun de siu grond cudisch de varga 1000 paginas, à duas colonnas, sesenta nies autur obligaus d'agiunscher quater pli suenter «Notatiuns et Observatiuns» che han plitost tempru ed impurtonza temporana ed actuala. Per part ein quellas era in eco dellas controversas religiusas de messa e de priedi che nus havein già scrutau e descret en duas annadas antecedentas digl Ischi.⁶⁴

L'emprema notaziun ed observaziun pertucca si' ovra senza, q. v. d. la vard linguistica de quella. P. Z. de Salò confessa

⁶² Pareglia l. c. p. 164: «De quest temps viva per Prelat de grondissima Doctrina, marvigliusa Prudentia, e de gronda Sointgiadat de vita il Reverendissim Pader Adalberto della zunt Niebla casa de Medels: E de present quest devotius, e zelant Avat riforma, e bagegia entochen da fundameings tutta la Claustra, e Baselgia enten mervigliusa grondezia, e Maiestat; podein nus con verdat gijr, e confessar, che entras questa Claustra, bien exempel, e Sointgiadat de quels buns Religius, la S. Cardientscha seigi adina mantenida enten quei Comin della Cadì, che mai la Heresia ha podiu metter peis, che lodaus seigi gl' Altissim Deus.»

⁶³ Pareglia l. c. p. 167.

⁶⁴ Pareglia: Ischi XXXI e XXXII.

cun sincera modestiudad e sempladad franciscana.⁶⁵ «Havend cul Divin agit enten quest On 1687 terminau igl present miu Cudisch, hai stimau esser bein faig de metter giu quater Notatiuns, ù Observatiuns per far avonda à mia obligatiun, e bona satisfactiun de quels che legian. — **Prima ei davart igl Lungaig Ramonsch** non havend podiu perfeggiameing quei metter giu, per esser ton variabil, e mitabil da in Comin all' auter, da ina Visinanca all' autra, che scadin sco pli bein a gli plai mett' ora de siu chiau, schend per exempel jou, ieu, iau; Affon, Uffon; bucca, bicca; migliar, mangiar; Apiestel, Apostel; Credienscha, Credientia; Tgierp, Chierp, Corp; Codich, Cudisch; chiau, Tgiau; Coira, Cuera; gieu, giu; gergiamet, garegiamet; gi, Di; gomachs, comachs; gogient, bugien; giet, schet; ect. ect. Ad aschia infinitad d' auters plaids, che midan Silabas, pronuncia, mettan tier ù rompan giu, pli e meinz Bustaps, sco à scadin Auctur, e Scrivont manegian che seigi igl meglier che per tont prendi si in paasch devotius Lectur se igl tut fus bucca mess giu suenter tiu garegiamet, & jsonza de scadina Tiarra, e Comin; **iau mi son serviu il pli del plaid e pronuncia del Comin de Longanezzia nua igl Cudesch ei vegnius Squicciau**, ei la verdat, che per dar satisfactiun à tutta la Ligia Grisa nua igl Cudisch deigi pli bein survir, hai emprovau de metter tier biars plaids, che serven bein per la Cadì, e Foppa, nunder scadin predic da mei puccau, de tut quei che monca per la perfectiun del Cudisch enten il lungaig Ramonsch, à questa mia schisa serva per la prima Observatiun e Notatiun si sura nomnada.»

Nuota dubi, la Glisch sil candelier da P. Zaccarias de Salò ei screta d'in nativ Talian e perquei italianisescha el bravamein nies Romontsch. El era — cunzun ils emprems onns de sia veta missionara — staus sin pervenda empau dapertut en nossa tiara de tons idioms romontschs e perquei ei

⁶⁵ Jeu citeschel cheu **extra** en siu lungatg, quella ga era **sur** il streh. Quels che survegnan pial gaglina dueigien spitgar entochen che lezza ei puspei svanida e leger vinavon!

era siu lungatg leusunter, q. v. d. buca mo de Lumnezia, mobein in lungatg pli u meins fusionau e leutier aunc umbrivau dil talian.⁶⁶ D'ina grafia consequenta, u d'ina propria ortografia ei cheu negina idea. Mo pertgei sesmarvegliar, sche nus savein ch' ils auturs romontschs de messa scrivevan in e scadin sco ei plascheva, il pli savens scadin en siu idiom local! Da l' autra vard stuein nus era risguardar il fatg ch' il temps baroc deva buca gronda peisa silla qualidad litteraria d'ovras praticas, essend che per quels auturs buc il lungatg sco tal era la causa principala, mobein il cuntegn religius-instructiv dell'ovra. Autras ambiziuns vevan nos auturs buc, buca litterarias e buca poeticas! E da l' autra vard astgein nus era buc emblidar che P. Z., il nativ Talian, ei in dils e m p r e m s auturs romontschs de messa. —

L' autra observaziun pertucca **las errurs de stampa** che seigien legiuns, cunzun da tractat otg tochen dudisch. Quei derivi dacheu ch' el eri il davos buc adina presents a Cumbel e ch' il stampadur (Gion Gieri Barbisch, il Muntafuner) domineschi era buc il lungatg romontsch. E dil reminent, **sbagls de stampa** fetschien era «las Trocarias dels gronds Marcaus digl Mund» e buca mo «l'ambulonta» de Cumbel!

La tiarza observaziun ei ina stgisa d'haver emblidau de menzionar el tractat dils ss. Marters «dus gronds sogns, ils corps e reliquias dils quals sesanflien ussa e vegnien teni en honor ella ven. claustra de Mustér.» Ei setracta cheu en emprema lingia dellas reliquias de s. Purpurin e s. Eliana e de lur «Translaziun» (= translatio = translocaziun) «vegnida fatga cun gronda solemnitad e devoziun a Mustér cun l'intervenziun e presenza de Msgr. Odoardo Cybo, Arzuestg de Seleucia e Nunzi apostolic de Lucerna, ils 11 de fenadur digl onn 1671.» E lu medemamein della «Translaziun» dellas reliquias de s. Teofil, remessas alla claustra ed al pievel de s. Placi entras urbida de cardinal Alfonso Litta, arzuestg de Mi-

⁶⁶ Mira: Gion Antoni Bühler, *Il Novellist*, 1867, p. 287/88: «Il Linguatg romonsch della Surselva catholica en il 17 avel Secul.»

laun. «La translaziun solemna de sias reliquias ei vegnida fagta per s. Placi 1673.» — «Sia fiasta vegn celebrada solemna-
mein ed annualmein en claustra ils 28 de fevrer.»

Che Pl. Z. sesenta obligaus d' aschunscher quellas notizias, emblidadas en la legenda sezza, muossa a nus clar e bein tgei peisa nos perdavons d' avon 300 onns devan alla veneraziun dils Sogns e de lur ss. reliquias. Con stretg sesenteva «la Baselgia suffronta» ligiada culla «Baselgia triumfonta»! Tgei grondiusas fiastas de legria religiusa quei era, savein nus era prender ord l' historia dil teater romontsch, nua ch' ei vegn mussau, co ei vegneva dau a talas caschuns representaziuns teatralas ord la veta dils Sogns avon igl entir pievel de s. Placi.⁶⁷

La quarta observaziun ei ina recenta refutaziun de differentas nunfundadas attaccas fatgas als de messa de gliez temps.

Anno 1683 era numnadamein ina nova ediziun dil «Ver Sulaz de pievel giuven» da Stefan Gabriel comparida, cuntenent aunc adina attaccas malgestas e nunfundadas encunter instituziuns ed artechels de cardientscha zun cars als de messa. Era las canzuns che denigravan il spiritualesser catolic sesanflavan aunc augmentadas ell' ediziun de 1683. Quei factum ha indignau nies autur sil pli ault grad, tonpli che nossas pleivs possedevan da lezzas uras partida buns spirituals giuvens e buns paders caputschins, digns e premurai pasturs dellas olmas!

«Hai legiu en in lur cudischet de canzuns, co ei sgomegian il Papa, cardinals, uestgs, spirituals, mugns e mungias e tuts fideivels catolics, schend specialmein: Ti Papa metta giu quella schlappa. Ti uestg carnal, prelat dil venter grond, prers piti-naders, ed aschia a paders e muniessas, a tuts enqual malhonest tetel, zanur e ton dil schliet che vegn en lur turpigiusa e malsbuccada bucca.» (Trt. XII. p. 173,1).

Dapi il temps dils apologets de messa (entschatta dil 17 avel). er' ei midau ton bia el senn della reformaziun catolica

⁶⁷ Pareglia cheu era: Historia dil teater romontsch, Ischi XXII e XXIII.

che nus capin ontras l'indignaziun e refutaziun de talas attac-
cas entras il sincer e curaschus P. Zaccarias de Salò!

Cul «Te Deum» siarra P. Zaccarias de Salò sia zun meritei-
vla e diligentissima ovra de varga 1200 paginas!

* * *

Mo aunc ver dus plaids davart las «Legendas» sco talas:
Pli che 70 per tschien dil cudischun de P. Z. raquantan las le-
gendas dils Sogns, la gloria della Baselgia triumfonta! Per nos
perdavons d'avon 300 onns ei quei cudisch staus ina veritabla
revelaziun, consolaziun e restauraziun de lur cardientscha de
messa che steva ual quels decennis leu (sunter la mesadad
dil 17 avel tschentaner) en pli e pli ferma fluriziun. P. Zacca-
rias de Salò havess buca saviu scriver in cudisch pli adattau per
encuranar e francar sia grondiusa missiun religiusa-instructiva
e reformatrica che ual quel de Legendas. Ein gie ils Sogns
quels che representan il pli bein, essenzial e real il senn della
«Ecclesia Sancta» e quei che nus confessein aunc oz ella car-
dientscha «la cuminonza dils Sogns».

Di buca schizun in pagaun en ina dellas empremas legen-
das de P. Z. (ord il II. tschentaner s. Cr.) siper in auter: «Ils
Cristgauns (= cristians) ein l' Olma del mund!» El patertgava se-
capescha vid ils Sogns ch' ein spir premura de verificar e reali-
sar, quei ch' els han retschiert el s. Batten «l'enzenna della
cardientscha», sinaquei ch' els daventien veramein «Purtaders
de Cristus» e cheutras perdetgas dil s. Parvis sin tiara.

Per P. Zaccarias e nos perdavons eran ils Sogns buca mo
«exempels sin tiara», mobein ed oravontut «intercessurs el s.
Parvis.» Quei ein ils tratgs characteristics dellas bellezia Le-
gendas de nos vegls. Tgi che legia cun attenziun, senn e pa-
tratgament quella grondiusa historia della Baselgia triumfonta,
empren el medem temps d'enconuscher l' historia, la missiun
e la forza admirabla dil Reginavel de Diu sin tiara en ses pli
grondius e prominents representants. Ella «Glisch sil candelier
envidada» de P. Z. vesein nus severificau quei ch' il renomau
Henri Bremond di en sia «Histoire littéraire du sentiment re-

ligieux en France», che las ideas serealiseschien il pli impresiunont «els maletgs della veta» ed ils representants genuins dil cristianissem ein, sco Newman remarca, ils Sogns, en in senn bia pli exprimiu ch' ils gronds el reginavel dil patratg ni della veta politica della Baselgia. Co di per ex. Pascal, che H. Bremond citescha ad in citar: «Les saints ont leur empire, leur éclat, leur grandeur, leur victoire, leur lustre et n' ont nul besoin des grandeurs charnelles ni spirituelles, où ils n' ont pas de rapport Leur grandeur est d' un ordre infiniment plus élevé.»

E sche sias «Legendas» dils Sogns ord il temps primitiv e temps miez della Baselgia, ein beinduras pli legendaras che hagiograficas, sche havein nus de criticar buca la minima causa en quei grau. Quellas legendas medievalas cuntognan la realisaziun totala della religiun cristiana sin tiara, igl Evangeli viv e viviu d' ina grondiusa elita de veritabels «heros de Diu». A mi paran gest quellas legendas ded esser ina plonta miraculosa che derasa lunsch e spesamein sias frastgas cargadas cun flurs tut in tener, cun flurs de differentas savurs e colurs; gie, nus astgein dir: l' emprema fluriziun della religiun cristiana che ha gudignau ils cors dils humans, de perderts Romans e selvadis barbars. Las legendas de quels emprems Sogns della Baselgia, sco P. Z. descriva ellas sempel e naiv, podà che cuntognan tscheu e leu bia poesia, mo ellas descrivan cun vivacitad extraordinaria tgei che quels «christgiauns» extraordinaris e lur temps sentevan, patertgavan e co els ein sespruai ad in contin de contonscher la pli perfetga altezia dil ver ideal. Quel che legia e meditescha las legendas de P. Z. ed ha in' olma buca memi tievia, sto conceder sinceramein sut l' impressiun de quellas bellezza «vetas»: Che tut ils conclus dils concils, tut las profundas scrutaziuns teologicas, las liturgias e canones formschan mo la bellezza vasa, emplenida cullas pli odorusas flurs ch' ein ils Sogns — e che restan adina frestgas e bialas naven dils emprems tschentanners entochen alla fin dils temps.

Igl ei secapescha buca stau pusseivel a mi de constatar las fontaunas de scadina legenda de P. Z., mo ton ei segir: Ils buns

vegnan remunerai ed ils schliats castigai, e nua ch'ei tonscha buc adina, arrundescha la legenda si e giu per amur della buna ductrina, sinaquei ch'il funs sclareschi e tarlisch ton pli bein e che la veta humana, menada en Cristus e per Cristus sappi dar in'egliada viaden els plans divins.

Ton ei cert che nos perdavons han legiu stediamein duront 150 onns la Glisch sil candelier envidada, essend che quella era per els la lectura quotidiana ed el medem temps il pli viv, clar e perschudent commentar dil S. Evangeli che vegneva prelegius dumengia per dumengia en baselgia.

Mussament persuenter ei quei che P. Baseli Berther p. m. ha raquintau a mi pli ch'ina e pli che duas ga: Rimnond el dapi 1885 la litteratura romontscha per ereger ina biblioteca romontscha en claustra de Mustér, hagi el obteniu da students e spirituals che gidavien el in'entira pluna fragments della Glisch sil candelier envidada ch'erien derasai en bunamein finadina casa della Cadi, Foppa e Lumnezia e perfin en Surmir, aschia ch'el hagi saviu metter ensemen ils megliers fragments ord quella gronda rimnada e cheutras schar ligiar en in stupent e complet exemplar.⁶⁸

La quarta ovra de P. Zaccarias de Salò:

«Canzuns devotiusas da Cantar enten baselgia sin las fiastas, a firaus, de gl'on, per comin benefeci della giuventetgna, a de tut il pievel. — Squicciau da Gion Gieri Barbisch, in Combel. Gl'on 1685.»

Aschia senumna il Cudisch de canzuns de P. Zaccarias de Salò⁶⁹ ch'el ha schau stampar aunc duront la stampa della

⁶⁸ Ei setracta cheu veramein dil pli bi e complet exemplar che sesanfla en bibliotecas publicas!

⁶⁹ Ch'el ei igl editur indichescha la notizia sin p. 131: «Rogat Deus per il P. Zaccarias de Salo Missionarius Capucciner che hà faig squicciar il Cudisch.» — El dedichescha quei bufatg cudischet a ses parochiants de Cumbel cun ils plaids: «Questas devotas Canzonettas seantan sillas Fiastas de Nies Segner, à Nossa chara Donna, & auters Firaus de gl'on dalla Giuventetgna de Combel enten lur Baselgia . . . per gloria de Diu, honor della sia Sointgissima Mumma Maria à de tuts ils Soings digl Parvijs.»

Glisch sil candelier. Che P. Z. carezava la canzun religiusa savein nus già prender orda quei ch'el lai già squitschar talas ella Glisch sil candelier, scochemai ch'el ha aunc ina canorta mintgamai alla fin d'ina artga. Nuota curvien, pigl autur entusiasmau dellas Legendas e vetas dils Sogns, la legria per ses heros sto semanifestar en canzuns!

Siu cudischet de canzuns ei tipic barocs; el porta canzuns en quater lungatgs: canzuns romontschas, talianas, tudestgas e himnis latins. P. Z. ha realisau en quei cudisch de canzuns l'idea dil baroc che di: Dieus dueigi vegnir undraus, adoraus e glorificaus en tut ils lungatgs e cun agid de tut ils arts — religios e profans.

La gronda part dellas canzuns ch'el edescha vegnevan probabel già cantadas 100 e varga onns avon che vegnir purschidas a nies pievel en fuorma de quei bufatg cudischet. Igl ei tut bialas canzuns spiritualas che documenteschan igl entusiasmus pietus de nies pievel romontsch de messa e che sepresentan atgnamein sco'l meglier commentar della Glisch sil candelier envidada. —

Havend già scret detagliadamein davart las fontaunas de quellas canzuns, sco era davart lur valeta historica e litteraria sai jeu far cuort ed entruidar il lectur sin lezza lavur.⁷⁰

La quinta ovra de P. Z. de Salò:

La s e c u n d a, essenzialmein augmentada ediziun dellas «Canzuns spiritualas» de P. Z. ei comparida exact 10 onns suenter:

«Devociusas Canzuns, psalms, et hymnus, per las vespras . . .»

«Mess giu en Ramonsch, Banadutz, Moron, 1695.»

Era davart questa zun meriteivla IIa. ediziun dil Cudischet, ha igl autur de quest studi già scret igl essenzial,⁷¹ aschia che nus savein i vi tiella davosa ovretta de P. Zaccarias de Salò.

⁷⁰ Pareglia Ischi XXIX, p. 66—74, Gadola G., Las fontaunas della Consolaziun dell'olma devoziusa. E lu era: Gadola G., Consolaziun dell'olma devoziusa. (recensiun) Mustér, 1942 (sep. Gas. Rom.).

⁷¹ Gadola G., l. c. p. 74 e sqq: «La IIa. ediziun dellas Canzuns de P. Zaccarias de Salò, 1695.»

La sisavla ovretta de P. Zaccarias de Salò:

«In cuort compendi dellas reglas per la compagnia della doctrina christiana . . . , obligaziuns dels ufficials de quella . . . Squicciau à Banadutz de Peter Moron, gl' onn 1695.»

Il proverbii, u moda de dir ch' il carstgaun retuorni adina puspei a si' emprema amur, vala era per P. Z. de Salò. — Sco gia mess leu igl onn vargau,⁷² ha nies premurau missionari ed autur luvrau cun anim ed ardur per **la scola cristiana**, per l' istruzium religiosa sistematica, per cheutras saver reformar e restaurar ton meglier tut quei ch' era daventau fleivel e caduc ual avon e duront la spartgida en religiun.

Stond alla fin de sia veta — P. Z. ei vegnius varga 90 onns vegls — e survesend ils fretgs della lavur de varga 50 onns de stentusa veta missionara, ha el astgau constatar cun satisfaziun e legria che la raschun e crap de cantun dils gronds e bials success seigi stau: la restauraziun e per part erecziun dellas scolas cristianas en nos vitgs e vischnauncas — e quei gia dapi ils emprems onns (1622 circa) ch' ils PP. caputschins ein vegni en nosa tiara.

A quei intent e finamira ha el scret siu empren cudischet romontsch dils 1662, ch' ei ualti probabel staus in' ediziun considerablamein augmentada digl empren cudisch de scola ch' ils PP. caputschins han schau stampar ell' Italia.⁷³ Il secund pass ha el fatg 1665 carschentond considerablamein ils instruments d' istruzium per la scola cristiana entras il «Spiegel de devoziun», per encorunar si' ovra culla «Glisch sil candelier», entras la quala era ils *carschi*, giuvens e vegls ein vegni instrui e scolai en la pli necessaria scienza ch' interessava nos perdavons: ella religiun, el saver la ductrina, egl applicar quella enten la veta practica ed ella defensiun de quella, cura e nua ch' ei era.

⁷² Ischi XXXIII.

⁷³ Ischi XXXI.

Per suttastrihar si' ovra vitala, essenzialmein instructiva e religiosa, ha P. Z. ediu siu davos cudischet: Il cuort compendi dellas reglas della scola cristiana e della compagnia (q. v. d. confraternitad) della ducrina cristiana, ina tipica ovretta che cantegn l'organisaziun e promova la metoda dellas numerosas scolas de vischnaunca dil 17avel e 18avel tscnentaner. Che P. Z. ha organisau nossas scolas popularas sin fundament d'ina confraternitad, secapescha da sesez, essend che quella moda e maniera d'organisaziun era quella de siu temps! Havess el viviu en nos dis, havess el buca fundau ina confraternitad per quei medem intent, mobein ina «Uniun catolica de scola — ina fundaziun ch'ei vegnida realisada e che flurescha oz per grond meret e satisfacziun de nos umens de scola ded ozildi.⁷⁴

Havend igl autur de quest studi gia tractau pli detagliadamein quei interessantissim cudischet, sco era ils problems de nossa «scola veglia», sai jeu desister de far quei cheu aunc inanga e renvieschel per quei sin gliez studi.⁷⁵

In cuort suenter plaid

Dond in sguard anavos sigl operar litterar-religius de nies premurau autur P. Zaccarias de Salò, astgein nus numnar quel: ina **vera reforma della veta e pratica catolica**. Tgei manegein nus cul plaid «reforma»? Nuot pli impurtont ch' il retuorn agl origin, agl agen; in ir anavos silla nunsturschibla fuorma dil cristianissem! «Reforma» tenor ils cudischs de P. Zaccarias de Salò va anavos sill'entschatta, per anflar e reconquistar leu il veramein niev ed actual. In'activitad tenor la parola de s. Paul: «Omnia restaurare in Christo»; restaurar, ni forsa meglier detg: renovar tut enten Cristus.

⁷⁴ Pli detagliau mira: «Gedenkschrift zum 25. jährigen Bestehen des Katholischen Schulvereins Graubünden 1919—1944»; ina scartira che duess muncar en buc ina solia biblioteca de nos vitgs e vischnauncas catolicas!

⁷⁵ Gadola G. «Survesta historica dil svilup della scola rurala catolica de nossas valladas romontschas», comparida el liug sura citau, p. 66—122. — Cheu ein principalmein de consultar p. 90—98.

Che gest in P. caputschin, in feagl de s. Francestg — suenter la lavur aschi necessaria e malemperneivla de nos curaschus apologets — ei ius sco εμπrem quella via, la suletta vera, ei nuota smarvegl, sche nus savein ch' il patratg ed ideal della reforma ein daventai carstgaun en s. Francestg d' Assissi. Sco s. Francestg leva era P. Zaccarias daventar tut a tuts (sco Cristus) e perquei ha el era viviu sco' l ha scret — e sia reforma ei reussida; reussida perquei che tutta reforma sto esser ina renovaziun de sesez entras Cristus; reussida, perquei ch' il mund sa mo ve gnir renovaus entras veritabels cristians!